

جدال‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی

در دوران قاجار و مشروطه

دکتر مسعود آتشگران



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، ۱۳۹۷



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، صندوق پستی ۱۴۱۵۵-۶۴۱۹، تلفن: ۰۲۶۸۹۱-۳، فکس: ۰۲۶۳۱۷

جدال‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی در دوران قاجار و مشروطه

مؤلف: دکتر مسعود آتشگران

مدیر انتشارات: ناصر زعفرانچی

صفحه‌آرا: معصومه لوایی

مسئول فنی: عرفان بهاردوست

ناظر چاپ: مجید اسماعیلی زارع

چاپ اول: ۱۳۹۷

شماره‌گان: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: تفرید

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: آتشگران، مسعود، ۱۳۴۷

عنوان و نام بدیدآور: جدل‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی در دوران قاجار و مشروطه / مسعود آتشگران.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۶

مشخصات ظاهری: م، ۲۵۷ ص.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۴۲۶-۳

وضعیت فهرستنامی: فیبا

یادداشت: کابینه: ص. ۲۴۱ - ۲۵۶

موضوع: جنبش‌های اجتماعی — ایران — تاریخ

موضوع: Iran — History — Social movements

موضوع: جنبش‌ها و قیام‌ها — ایران — تاریخ

موضوع: Iran — History — Insurgency

موضوع: ایران — تاریخ — انقلاب مشروطه، ۱۳۲۴ - ۱۳۲۷

موضوع: Iran — History — Constitutional Revolution, 1906-1909

موضوع: ایران — تاریخ — قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴

موضوع: *Protest movements — Iran — History — Qajars, 1779 - 1925

شناسه افوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

شناسه افوده: Research Institute for Humanities and Cultural Studies

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶/۱۱۳/۹۹۰۲

رده بندی دیوبی: ۰۰۴۵/۰۵۵

شماره کابشناسی ملی: ۴۹۱۰۱۳۷

سپاس‌گزاری

از خانواده عزیزم به خاطر همراهی‌شان کمال تشکر دارم، بی‌شک اگر فداکاری همسرم زهرا صادقین و صبوری فرزندانم فاطمه و محمد شامل حالم نمی‌شد این پژوهش به سرانجام نمی‌رسید. پیش‌اپیش از سختی‌ها و مراتت‌هایی که به سبب این مشغله پذیرا شده و به رویم نیاوردند ممنون‌شان هستم و اثر حاضر را به این سه عزیزتر از جانم تقدیم می‌نمایم.

فهرست

مقدمه	ک
بخش اول: برخورد نظم‌گفتاری کهن با تمدن غربی	۱
فصل اول: بستر تاریخی و سنت اندرزنامه‌ای حاکم	۳
درآمد	۵
دادگری در نظریه شاه‌آرمانی	۶
۱ - عدل و داد خواهی در عهد باستان	۱
۱ - ۲ - عدل خواهی ایرانیان در ادوار اسلامی	۹
۱ - ۳ - عدل و داد از دیدگاه فیلسفان و سیاست‌ورزان ایرانی	۱۲
۱ - ۴ - عدالت از نگاه علمای شیعه دوره اول قاجار	۱۸
۱ - ۵ - عدالت از دید علمای شیعی دوره میانی قاجار	۲۶
۱ - ۶ - نمودار میان دو اندیشه سیاسی	۳۳
فصل دوم: ساحت روشنفکری، مروج روایتی نو از عدالت	۳۵
درآمد	۳۷
۲ - ۱ - جریان روشنفکری؛ رسوخ اندیشه مدرن در دولت	۳۸

ح	جدال‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی در
۴۰	۲ - دیدگاه روشنفکران ایرانی درباره عدالت
۵۰	۲ - نمودار میان دو اندیشه قدیم و جدید

۵۱	فصل سوم: نظام دادرسی در دوره قاجار
۵۳	۳ - ۱ - ساخت قضایی در اوائل دوره قاجار
۵۵	۳ - ۲ - تحولات تشکیلات قضایی در دوره امیرکبیر
۵۷	۳ - ۳ - روند تشکیلات دادرسی ناکارآمد در نظمات کهن
۶۰	۳ - ۴ - تحول ساختار قضایی در ایران و طلیعه عدالتخانه
۶۳	۳ - ۵ - آخرین گام حکام قاجار و نظام کهن ناکام در عدل‌گسترش
۶۶	۳ - ۶ - جامعه ایران و دستگاه دادرسی دوره مظفری

۷۹	بخش دوم: تحول در اندیشه سیاسی زمینه‌ساز جنبش اعتراضی
۷۱	فصل اول: جریان تجدّدگرا و تحول در دایره مفاهیم عدالت‌خواهی
۷۳	درآمد
۷۴	۱ - ناصرالدین شاه مظهر دادگری یا خودکامگی
۷۹	۱ - ۲ - عدالت از دید نواندیشان در تعارض با سنت اندرزنامه‌نویسی
۸۵	۱ - ۳ - بسط حوزه مفهومی عدالت در جدال اندیشه قدیم و جدید
۹۴	۱ - نمودار تفاوت مفاهیم عدالت‌خواهی در آستانه جنبش اجتماعی

۹۵	فصل دوم: رخداد جنبش عدالت‌خواهی و تحولات تاریخی جدید
۹۷	۲ - عدالتخانه در بستر تاریخی
۱۰۰	۲ - ایران در آستانه جنبش اجتماعی به روایت تاریخ

۲ - ۳ - عدل و داد در حوزه تاریخ‌نگاری دوره ۱۰۳
۲ - ۴ - آغاز جنبش اول عدالت‌خواهی با فلک شدن تجارقد ۱۰۶
۲ - ۵ - تأثیر دیدگاه ملیون در بسط حوزه مفهومی عدالتخانه ۱۱۲
۲ - ۶ - علمای مخالف با جنبش عدالتخانه‌خواهی ۱۱۳
۲ - ۷ - پیامد حاصل از انفعال دولت و تشديد اقدامات ملیون ۱۱۴
۲ - ۸ - جنبش دوم عدالت‌خواهی؛ تبعید علماء و حادثه سرپولک ۱۱۶
۲ - ۹ - تحول مفهومی عدل‌خواهی بستنشیان در سفارت انگلیس ۱۱۹
۲ - ۱۰ - نتیجه ۱۲۸

فصل سوم: فرایند هژمونیک شدن رویکرد تحوّل‌خواه در جامعه ۱۳۱
درآمد ۱۳۳

۳ - ۱ - شاخصه عدالت‌خواهی در نظم گفتاری مردم در دوره پیشامدرن ... ۱۳۴
۳ - ۲ - نشانه‌شناسی تحرکات جنبش با اتکاء به تحوّل در کارکرد واژگان ۱۳۸
۳ - ۳ - دیدگاه نواندیشان و تأثیرات آن بر مفهوم عدالتخانه ۱۴۳
۳ - ۴ - انفعال حکومت در برابر علمای سنت‌اندیش و نواندیش ۱۴۸
۳ - ۵ - تحول گام‌به گام معنایی با دگرگونی حوزه‌مفهومی عدالتخانه ۱۵۱
۳ - ۶ - تفاوت آراء میان بستیان‌سفارت و علمای مهاجر ۱۵۷
۳ - ۷ - نتیجه ۱۶۶

بخش سوم: نظام مشروطه؛ نزاع بین رویکردهای عدالت‌جوانه و فرجام عدالتخانه ... ۱۶۹
فصل اول: تحولات عدالت‌خواهی و پیامدهای آن در پی تأسیس مجلس شورای ملی ۱۷۱
۱ - نهادهای نوبنیاد در پی جنبش عدالت‌خواهی ۱۷۳

۵ جدال‌های مفهومی درباره عدالت‌خواهی در...

- ۱ - ۲ - دوگانگی جامعه در رویارویی نظم‌گفتاری قدیم و جدید ۱۸۲
۱ - ۳ - متمم قانون اساسی سرآغاز جدال مشروطه‌خواه و مشروعه‌خواه ۱۸۷
۱ - ۴ - نمودار دو طیف رقیب در جنبش مشروطه‌خواهی براساس مکتبات موجود ۱۹۵

فصل دوم: ریشه‌های کشمکش در آراء مشروطه‌خواهان و مشروعه‌خواهان ۱۹۷

- ۲ - ۱ - زمینه فرهنگی ۱۹۹
۲ - ۲ - علمای سنت‌اندیش و تمدن غربی ۲۰۱
قابل مواضع علمای نوآور و سنت‌اندیش در تفسیر از عدل، شرع و حکومت. ۲۰۸
۲ - ۳ - تمایز دیدگاه آخوند و شیخ درباره انتظام‌سیاسی در ایران ۲۰۸
۲ - ۴ - تمایز دیدگاه میرزا نائینی و شیخ نوری درباره انتظام‌سیاسی در ایران ۲۱۸
۲ - ۵ - نتیجه ۲۲۵

فصل سوم: ساخت محاکم دادرسی نوبنیاد و سرانجام عدله‌خواهی ۲۲۷

- ۳ - ۱ - شرایط اجتماعی پیشامدرن ۲۲۹
۳ - ۲ - نقش مجلس شورای ملی در تحولات محاکم دادرسی ۲۳۰
۳ - ۳ - تنظیم قوانین دادرسی در سایه کشاکش مجلس مشروطه و مشروعه‌خواهان ۲۳۵
۳ - ۴ - جدول تناظر مفاهیم در دو نظام دانایی ۲۳۹
کتابنامه ۲۴۱
Abstract ۲۵۷

مقدمه

تاریخ مشروطه ایران در بیش از یک سده گذشته بارها از سوی پژوهشگران و تاریخپژوهان داخلی و خارجی با رویکردهای متعدد و از زوایای مختلفی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. مجموعه این آثار تحت تأثیر علمیت تاریخ و روش تجربی در علوم طبیعی، به طور عمده در صدد کشف ریاضی‌وار علل وقایع برآمده‌اند، به ویژه تاریخپژوهان ایرانی در نیم قرن اخیر با هدف تبیین علل وقایع مشروطه به برخی آراء نه چندان دقیق شرق‌شناسان از جمله انطباق نظریه "فتووالیته غربی" بر جامعه ایران با خصائیل ویژه خود دست زده‌اند یا به توری "استبداد شرقی" و "شیوه تولید آسیایی" توسل جسته و نقش نیروهای اجتماعی در این وقایع را نادیده انگاشته‌اند. به نظر می‌رسد رجوع به این روش‌ها تناسبی با ماهیت پدیده‌های اجتماعی و فرهنگی ندارد، در عوض در دوره‌های اخیر روش‌های کیفی برای ارزیابی پدیده‌های انسانی و اجتماعی به کار گرفته می‌شود، به ویژه آن‌ها با نشان دادن کیفیت و شیوه زندگی مورد توجه هستند. یکی از این روش‌ها بررسی روند تحول معنایی در مفاهیم با توجه به دگرگونی سپهر زندگی، اهداف و عقاید می‌باشد، این تغییر نه از جنس دگرگونی همگون با طبیعت بلکه در ربط با یک دستگاه معرفت‌شناختی و باز تعریفی دیگر از انسان قابل تحقق است که ریشه در مدرنیته غربی دارد، بنابراین روش یادشده با جوهره تحولات عصر مشروطه در هم سویی است.

از جنبه موضوعی، این تحقیق یک پژوهش ترکیبی است یعنی مستلزم آمیختن حوزه‌های تاریخی با حوزه اندیشه است و نگارنده می‌کوشد ریشه و بافت منشاء

عدل‌خواهی در دستگاه معرفتی دوره سنت بررسی شود، آنگاه فرایند تحول مفهومی یا چگونگی دگرگون شدن معنای مفهوم در عصر مشروطه مورد ارزیابی قرار گیرد، البته برای دریافتی درست از چرایی دور شدن مفاهیم از معنای آغازین خود بایستی لایه‌های تاریخی مفهوم‌ها و خصائص اساسی آن را بازشناخت و اقتضانات عصری را فهم کرد. این اتفاق تحول‌آفرین در تاریخ مشروطه ایران بر بنیان دوگانگی مفاهیم پایه، در سطح عامه به شکل جنبش عدالتخانه و نزد خواص به مثابه جنبش مشروطه معنا شد که این وضع، خود حکایت‌گر وقوع دوم پس از شکل‌گیری جنبش عدالت‌خواهی است که ضرورت بررسی این واقعه عظیم را با بهره‌گیری از روش تحول مفاهیم دو چندان می‌کند. این مهم مستلزم پایبندی به روش پژوهش‌های تاریخی از یک سو و استفاده از روش‌های پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی به ویژه بررسی تحول حوزه مفاهیم با رویکرد تفسیری و انتقادی است تا افزون بر طرح چگونگی رخدادها به چرایی در پیش گرفتن مواضعی خاص از جانب بازیگران تاریخ پردازد، ادراک انسان‌هایی که آن رخدادها را ایجاد کرده و آن را احساس نموده‌اند یا درباره آن اندیشیده‌اند. نگارنده در این کوشش تأثیر و تعامل مؤلفه‌های اساسی سه ضلعی دانش، گفتمان و قدرت را در جهت‌دهی آدمی برای دستیابی بر اغراض انسانی مد نظر قرار داده است.

اما آنچه پژوهش ترکیبی حاضر را از پژوهش‌های تاریخی پیشین متمایز می‌سازد افزون بر موارد بالا، بررسی نظام‌قضایی دوره قاجار و تأثیر متقابل آن بر تحولات سیاسی است. تلاش کردم فصول مرتبط با اندیشه سیاسی، رخداد تاریخی و تحلیل گفتمانی از هم تفکیک شوند، این امر با انتخاب تیترهای همسو در هر فصل مشخص گردیده است، چنان که کاربست تاریخی نظریه تحلیل گفتمان لاکلا و موفه در برخی فصول بخش دوم و سوم به اجرا در آمد تا شاخصه‌هایی از این چارچوب نظری در بستر حوادث جنبش، گفتار و کردار گفتمانی سران جنبش و متقابلاً دولت را برپایه تحلیل گفتمان تبیین کند که در نوع خود اقدام تازه‌ای است. از این طریق حیث التفاتی یا گرایش جریان‌های سنتی و مدرن و تأثیرپذیری آن‌ها در عصر مشروطه شناسایی

مقدمه م

می‌شود و روند تحوّل مفاهیم در دستگاه شناختی نیروهای فعال در این رویارویی دنبال می‌گردد. اینکه آیا تحرّک اجتماعی به طور عمدۀ ناشی از دریافت‌ها و نگرش‌های سنتی به مفهوم عدالت و در نتیجه درونزا بوده یا بیشتر تحت تأثیر عوامل برونزا به ویژه اندیشهٔ مدرن قرار داشته است مسائلی هستند که روش‌می‌شوند. در آخر لازم می‌دانم از آقایان دکتر علیرضا ملایی‌توانی، دکتر داریوش رحمانیان و دکتر عبدالرحمن حسنه‌فر که در طول انجام این پژوهش کریمانه بنده را از مشاوره و هم‌فکری دلسوزانه برخوردار کردند صمیمانه تشکر نمایم.

چهاردهم اسفند ۱۳۹۴

مسعود آتشگران